

Наталія Шакун

ШАКУН Наталія Валеріївна — аспірантка Чернігівського державного інституту економіки і управління. Сфера наукових інтересів — історія української філософської думки.

ПОЧАТКИ ПЕРЕХОДУ ВІД ЛІНІЙНО-МОНОЛОГІЧНОЇ ДО ПЛЮРАЛІСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ

У статті розглядається проблема переходу від лінійного до поліцентричного розуміння історії в українській філософській думці XIX ст. Авторка вважає, що початки переходу до посткласичної парадигми в українській філософській думці закладено творчістю П. Куліша та В. Антоновича. Концентровано плюралістично-поліцентрична версія історичного процесу представлена працями М. Драгоманова.

Сучасна соціокультурна ситуація в Україні характерна домінуванням методологічного плюралізму. Це виражається у співіснуванні, перетині, перемішуванні багатьох філософсько-методологічних напрямків і шкіл, які функціонували в минулому. Зокрема, в Україні соціокультурні процеси витлумачуються нині в річищі позитивізму, неомарксизму, з погляду основних напрямків екзистенціальної філософії, поєднання богослів'я з філософськими ідеями (релігійна філософія), а також з поширенням філософії постмодернізму, котра не визнає ніякі «ізми». Вчені нині вважають, що «розробка сучасної світоглядної парадигми є складним, багатовекторним» процесом, який, синтезуючи різноманітні інноваційні методології пізнання та пояснення, прагне представити людству теоретико-наукову картину світу («модель світу», «образ світу», «світобачення») як ідеальну конструкцію, покликану визначати основний зміст світоглядних структур, які, у свою чергу, впливають на подальше функціонування і розвиток культури, людської цивілізації в цілому» [11, с.18]. Це вимагає від філософії по-новому глянути на історичний процес, якщо розуміти під ним сукупність оповідей про існування людей в суспільстві та тлумачення суспільних перетворень.

Зазначимо, що сучасна загальнометодологічна ситуація в розумінні історії виникла в результаті завершення в Україні марксистсько-ленінського методологічного панування, яке вимагало однолінійно тлумачити опис подій (історичні факти) тільки під кутом зору майбутньої перемоги комунізму. У сучасних умовах, коли суспільство існує «після комунізму», наука змушена враховувати альтернативність інтерпретацій історії, пов'язаних з розмаїттям функціонуючих у суспільстві філософсько-методологічних стратегій. Але при цьому не береться до уваги, що подібна ситуація, хоча в набагато меншому масштабі, вже мала місце в історії української філософії в середині XIX століття, однак вона до цього часу залишається недослідженою. Мовиться про те, що поява ознак методологічного плюралізму в розумінні історії в XIX столітті була пов'язана з кризою церковно-православної одномірності і появою філософії історії, спертої на множину відкритих наукою нових фактів антропогенезу та соціогенезу.

Проте досліджень проблеми переходу лінійно-монологічної інтерпретації історії до поліцентрично-плюралістичної в літературі з проблем української філософії не зустрічається, хоча до осмислення цього переходу в 20-30-ті роки XX ст. наблизився Д. Багалій. Учений оповідь про українське суспільство намагався будувати як зв'язок оповідей про властиву українському суспільству сукупність регіональних подій. Тільки тоді, на думку Д. Багалія, це буде дійсно історія українського народу — «його життя, його горя, його радощів, його думок, мрій та надій і знову-таки *усього* народу — усіх його колишніх станів: і козацтва, і його старшини, і поспільства, і міщанства, і духовенства з їх матеріальними здобутками, просвітою і культурою, з усім національним обличчям» [2, с.14].

Нині, у зв'язку з поширенням постмодерністичної філософії, котра принципово обстоє філософський плюралізм, спроби виробити плюралістично-поліцентричну інтерпретацію історії

ми також спостерігаємо в роботах В. Андрущенко, І. Бойченка, Г. Горак, В. Горського, І. Добронравової, П. Кононенка, В. Лук'янця, М. Михальченка, В. Нічик, М. Поповича, О. Соболя, В. Табачковського, В. Шевченка та інших вітчизняних дослідників. Досвід аналізу історії української та зарубіжної філософії, нагромаджений у роботах цих учених, є також і методологічною основою нашого дослідження. Спираючись на їхні праці, намагаємося досягти поставлена нами в цій статті *мети*: проаналізувати джерельну базу початків переходу від лінійного до поліцентричного розуміння історії в українській філософській думці ХІХ ст. Досягнення поставленої мети обмежується вирішенням таких *завдань*: історико-філософський аналіз змісту праць М. Костомарова, В. Антоновича, П. Куліша, М. Драгоманова; з'ясування, парадигмальної зміни в розумінні історії українськими мислителями другої половини ХІХ ст.; окреслення особливостей переходу від лінійно-механічного до поліцентрично-плюралістичного тлумачення історії. Таким чином, *предметом* цієї статті є перехід української філософської думки від лінійного до плюралістичного розуміння історії.

Аналіз літератури, проведений авторкою статті, і, безумовно, багатьма дослідниками попередніх років та сучасними вченими, дає можливість констатувати, що, по-суті, до середини ХІХ століття методологія історії в Україні розроблялася виключно в міфолого-циклічній, а з поширенням християнства — ще й у лінійно-хронологічній перспективі. Виклад історії в літописних творах спирався, зокрема, на умовне припущення «початку світу», яке слугувало фіктивною точкою відліку людського буття. Скажімо, в «Повісті минулих літ» розгортання оповіді починається з викладу автором версії походження слов'янських племен у душі біблійної легенди про розподіл Ноєм «після потопу» земель між своїми синами Симом, Хамом та Яфетом. Твір обґрунтовує ідею приналежності слов'янського племені до світової християнської спільноти, саме тому й оповідь про Русь інтерпретується як невід'ємна складова частина історії загальносвітового процесу.

Розгортання оповіді про українське суспільство від уявного початку — Божественного творення світу — властиве «Літопису» Г. Граб'янки, де дослідник виводить родовід козаків аж з біблійних часів. Тобто автор ще наприкінці ХVІІІ ст. вважає їх потомками Гомера, який нібито був першим сином Яфета. При цьому історію він урівнює зі «святим писанієм», яке, на його думку, не тільки описало життя конкретних осіб, але й «виставило їхні діяння на всесвітнє позорище» і, тим самим, допомогло «перепливти безодню забуття» [8, с.11]. Власне, проголошуючи «неупередженість» гаслом своєї оповіді, Г. Граб'янка насправді стає на позиції маніпулювання фактами, з метою підведення їх до певної логічно завершеної схеми.

Подібний однолінійний, есхатологічний погляд на опис подій властивий також «Історії Русів», «Літопису Самовидця» та іншим творам ХVІІІ — початку ХІХ ст., які містили спроби філософської рефлексії щодо минулого українського народу, осмислення його місця і статусу у світі. Зіставляючи світоглядно-філософське розуміння історії в Київській Русі та в наступні періоди буття українського суспільства, В. Горський справедливо зауважує, що «визначальні риси бачення історії, уявлення про її сутність, причини, які зумовлюють рух історії, розуміння сенсу історичного розвитку, що виробляються в пам'ятках культури Київської Русі, відтворюють «модель історії», котра виявилась теоретичним базисом, на ґрунті якого майже протягом п'яти століть здійснюється осмислення закономірностей суспільного розвитку у вітчизняній філософській думці» [5, с.53].

Паралельно з літочисленням «від початку світу», внаслідок все більшого домінування християнського літочислення, в Україні розробляється подвійна світоглядна інтерпретація подій, тобто і від «створення світу», і від «народження Христа» одночасно. Відлік оповідей про події від «різдва Христового» змінював попередню інтерпретацію історії, котра стала ділитися на дві частини: історія «до» і «після» народження Христа. Надалі, з остаточним введенням Петром І із 1700 року календаря за західним зразком, у сприйнятті та тлумаченні історії остаточно перемагає есхатологічна версія історії. Вона постає, з одного боку, «до Христа», хоча нібито й має мету породити Христа, а з іншого, — це історія «після Христа», яка завершиться апокаліпсисом у дні другого пришествя Христа.

Історія, отже, і циклічно, і лінійно вибудовується як нагромадження подій «від початку до кінця». Так, нині в Україні, як відзначає сучасний український філософ Т. Возняк, настає час цивілізації очікування «кінця світу», яку витворила елліно-християнська європейська цивілізація. Вчений справедливо підкреслює, що «саме це очікування є дуже нелегким для людини і для суспільства у цілому. Бо робить його і її залежним від себе, породжує настрої ненадійності, нетривкості, що призводить до багатьох невротичних явищ у суспільстві та їх проявів у людині» [10, с.77].

Таке, тобто лінійно-провіденціальне, розуміння історії домінувало в українській філософській думці протягом тривалого часу, про що свідчать не тільки киеворуські літописи, літописні джерела та хроніки XVII — XVIII ст., але вже і «суто історичні» твори XIX ст. Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, «Історія Русів» та ін. У цьому смислі ще твір М. Костомарова «Закон Божий або Книга биття українського народу» (1846 р.) продовжує лінійно-монологічну інтерпретацію історії. Засадничою ідеєю цього твору є рівність всіх народів «від природи» перед Богом, чим визнається впорядкування світу невидимою божественною рукою. «Бог, — писав М. Костомаров, — создал світ: небо і землю і населив усякими тварями і поставив над усею тварью чоловіка...» [9, с.11]. Однак, як це трапилось із біблійними Адамом і Євою, відбулося нібито «пошкодження» істинної природи людей, бо народи втратили розум. Виявилось це у втраті здатності людей пізнавати, через що «род чоловічий забув Бога... і почала земля поливатися кров'ю і усіватися попелом і костями, і на всім світі сталося горе, і біднота, і хвороба, і несчастья, і незгода» [9, с.11]. Народи, отже, ніби повернулися до початкового твариноподібного способу життя.

Катастрофічність поглиблюється тим, що люди створили собі ложних богів, а через це втратили можливість знати істину. Втрата розуму, у свою чергу, призвела до того, що весь світ став безладним, хаотичним. Вихід же України із ситуації суспільного хаосу, на думку М. Костомарова, можливий лише за умови відновлення розумної діяльності людей. Тобто «Закон Божий», що виражав філософію історії Кирило-Мефодіївського товариства, будується на тій же лінійно-монологічній тенденції, на якій будувалися історичні твори ще з часів Київської Русі. Ця тенденція має загалом таку схему: «наявність розуму — втрата розуму — відновлення розуму».

Правда, М. Костомаров у цілому хоча і залишається під впливом теологічного фіналізму, проте у своїй дослідницькій діяльності після 1847 року відступає від цієї тенденції. Відтак, створені ним історії акцентують увагу на позитивному аналізі окремих подій, на біографіях видатних діячів, котрі зображуються унікальними, непересічними особистостями, через що й не вкладаються у схему суто лінійно-хронологічного тлумачення історії, яка властива написаному ним у ранній період своєї творчості «Закону Божому».

Проте в розумінні історії найрадикальніший відхід від монологізму і есхатологізму в середині XIX ст. робить П. Куліш. У таких своїх творах, як «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія», «Історія возсоединенія Руси», «Записки о Южной Руси», вперше в українській філософській думці він розділяє міфо-поетичну і науково-фактологічну історії. Більше того, здійснює рішучу відмову від оплакування старовини, дідівських звичаїв, котрі в нових соціокультурних умовах навіть заважають поступу суспільства. «Істино філософський ум, — писав П. Куліш, — стоїть вище жалкувань про те, що старе зникає, поступаючись місцем новому, і заспокоює себе переконанням, що всякий переворот онаружнює рух життя; а життя, рухаючись вперед, неодмінно створює для себе нові й нові форми. Що вийде із Малоросійського цивілізованого суспільства, видимо цілком відчуженого від свого минулого і доходящого до потворності в прагненні до узагальнення із загальнолюдським життям, — ми не знаєм...» [6, с.183].

На відміну від Д. Бантиш-Каменського, який при написанні своєї «Історії Малої Росії» керується методологічною настановою створити «ціле із уривків розкиданих» [3, с.492], П. Куліш наполягає на пріоритетній важливості «не стільки довершеності всієї праці, скільки проникненні в дійсне становище речей, хоча б у деякі миті зображуваної доби» [7, с.2]. Для цього наукова історія, на його думку, насамперед має керуватися такою філософією, яка

узгоджується з національним самоусвідомленням і виражає його. Це історія, що враховує соціальну структуру і економічні процеси, форми і стан освіти, статус народу чи соціальних верств у суспільстві та державі, морально-правові традиції тощо. Зауважимо, що часто творчість П. Куліша в науковій літературі хоча і визнається суперечливою, проте саме вона вперше утворила ґрунтовні підстави для подальшого творчого переосмислення історії в українській філософській думці.

Одночасно з П. Кулішем принципово нове філософське тлумачення історії започатковує В. Антонович, котрий починає розглядати її як учення про національне самоусвідомлення. Саме завдяки цьому історія в його працях набуває значущості і ролі прикладної філософії. Тобто історія та філософія вченим не протиставляються, а, скоріше, теоретично поєднуються в одне ціле. Це видно з того, що методологічним базисом власної історичної концепції В. Антонович вважає філософію, підкреслюючи в передньому слові до «Короткої історії козаччини» свій твердий намір створювати історію України на теоретико-філософському полі [1, с.18].

Реалізуючи цей намір, В. Антонович наголошує, що політичне простування народу у світі зумовлене його провідною ідеєю, яка «залежить почасти від антропологічних расових причин, почасти від різних умовин та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку та ін.» [1, с.16]. Тому й предмет історичного дослідження, на думку вченого, виходить за рамки сукупності механічно складених подій, оскільки включає в себе ще й розуміння народного світогляду, звичаїв, юридичних відносин тощо. Тому автор «Моєї сповіді», вдаючись до тлумачення питань громадського самоуправління, загострює саме філософські питання, вбачаючи джерело політичних колізій, зокрема, у зіткненні двох різних світоглядів — світогляду місцевої аристократії, котра поважала і враховувала суспільну думку, і зайд, котрі місцевими звичаями нехтували.

Інтерпретація В. Антоновичем історії як філософії, що реалізується у формі різних досліджень і оповідей, і розуміння історії як філософського осмислення суспільного життя, що притаманне працям П. Куліша, по суті, поклали початок новій парадигмі тлумачення історії в українській філософії.

Продовження цієї тенденції слід вбачати в працях М. Драгоманова, який історію розуміє як історико-філософську, і як філософсько-історичну оповідь. Перш за все, він робить суттєві спроби вирішення тих методологічних суперечностей тлумачення історії, що нагромадилися в українській історико-філософській думці і продовжували функціонувати в другій половині ХІХ ст. Мислитель у своїх «Чудацьких думках про українську національну справу» засуджує дослідників, котрі, прикриваючись гаслами об'єктивності та народності, хочуть сперти історію виключно на народний фольклорний, тобто на міфопоетичний ґрунт. М. Драгоманов негативно оцінює становище, в межах якого «українці або обходяться без усякої філософії, або ж держать себе в якомусь узенькому, провінціальному, та до того й зовсім неясному, плаксивому романтизмі, перед котрим людині, що не має сама охоти пускатись у довгі наукові досліди, зостається тільки сказати: було колись, та що з того?!» [4, с.348].

Але в плані завдань нашої статті важливо підкреслити, що коли в роботах П. Куліша й В. Антоновича намічається перехід від лінійного до плюралістичного погляду на історію, витлумачену як сукупність оповідей, то М. Драгоманов уже прямо постулює ідею поліцентричності історичного процесу. Вчений був твердо переконаний, що лінійно-хронологічний метод розуміння історії — не більше ніж фікція. Разом з тим, зосередження уваги багатьох дослідників на так званих факторах прогресу, на думку М. Драгоманова, спотворює уявлення про суспільну реальність. Адже шлях кожного народу у світі унікальний і нерівномірний. Більше того, нерівномірним є і рух розвитку різних прошарків одного й того ж народу.

Історія, таким чином, постає в працях М. Драгоманова не у вигляді складки подій, що вишиковуються у хронологічній послідовності, і не як маніфестація втрат чи здобутків народу, котрі бувають під час нагромадження подій. Історія вперше витлумачується вченим в Україні як оповідь про співбуття і взаємодію культур та соціально-групових субкультур у межах національних культур. Філософ закликає дослідників «звернути увагу на зріст чи упадок

людності, господарства, порядків і думок громадських і державних, освіти, пряму чи косу участь українців усяких класів чи культур в історії й культурі європейській» [4, с.348].

Визнаючи необхідність розглядати історію цілісно («совокупно в усі її доби»), М. Драгоманов прагне методологічно подолати фрагментарність теоретичного осягання реальності. Умовою ж досягання такої цілісності він вважає побудову оповіді не за принципом «частина — ціле», а концентрично, за принципом співвідношення «центр — околиця». Поскільки поступ історії різноманітний, постільки, на думку мислителя, його не можна вмістити в рамки будь-якої строгої теоретичної системи. Позиція М. Драгоманова в тлумаченні історичного процесу, таким чином, принципово відрізняється від розгляду поступу людства в лінійно-хронологічній перспективі.

Підсумовуючи викладене, зазначимо: історичний аналіз джерельної бази української філософії дозволяє засвідчити, що з другої половини ХІХ ст. створюються підстави для зміни методологічної парадигми розуміння історії. Насамперед, це виявилось у диференціації розуміння історії, переосмисленні її філософсько-теоретичного підґрунтя, предмету, статусу і завдань. Все це було пов'язано зі спробами провідних українських учених другої половини ХІХ ст. усунути методологічні суперечності, які нагромадилися раніше, і перейти на новий рівень пізнання тієї суспільно-політичної ситуації, яка склалася в другій половині ХІХ ст.

Такий перехід до плюралістичної інтерпретації історії виявився у відступі від лінійно-провіденціального та суто хронологічного погляду, який спирався на принцип детермінації минулим умов існування теперішнього і майбутнього, та у започаткуванні систематизації й типологізації подій з урахуванням відмінності національних культур. Внаслідок цього в Україні започатковується філософське розуміння історії як синтезу в одній оповіді геополітичної, етнографічної, соціокультурної та іншої аргументації, спертої на світоглядні традиції українського народу.

Література

1. Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини. — Київ, 2004.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. — Харків, 1993.
3. Бантыш-Каменский Д.Н. История малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — Київ, 1993.
4. Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці у двох томах. — Т.2. — Київ, 1995.
5. Київ в історії філософії України / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, М.Л. Ткачук. — Київ, 2000.
6. Кулиш П. Записки Южной Руси. — Київ, 1994.
7. Кулиш П. Історія возсоединенія Руси. — СПб, 1874. — Т.2.
8. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — Київ, 1992.
9. Костомаров М. «Закон Божий або Книга буття українського народу». — Київ, 1991.
10. Народознавчі зошити. Студії з інтегральної культурології. — №1. — 1996.
11. Пазенок В. До проблеми становлення сучасної світоглядної парадигми // Наукові записки НаУКМА. — Том 20. — 2002.

Надійшла до редакції 2.07.2005 р.